

Anna Nosek

Uniwersytet w Białymstoku

Katedra Filologicznych Badań Interdyscyplinarnych

ORCID: 0000-0002-1231-6964

OBRAZ RODZINY W POWIEŚCIACH DLA DZIEWCZĄT AUTORSTWA EMMY JELEŃSKIEJ-DMOCHOWSKIEJ

Emma Dmochowska wileńska

Emma Jeleńska-Dmochowska to postać interesująca, nieco zapomniana, choć mająca swych wiernych badaczy, której sylwetkę twórczą sytuować niewątpliwie należy w „kręgu pisarek heroicznych”¹. Wszystkie jej utwory wycofano z polskich bibliotek w 1951 roku ze względu na zapisy cenzury².

Urodzona w Komarowiczach na Polesiu w 1864 roku, pisarka przez wiele lat mieszkała ze swą rodziną w Wilnie, bo od 1890 roku, aż do śmierci w 1919 roku. Jej mąż był znanym lekarzem. Tu w Wilnie prowadziła szeroko zakrojoną działalność społeczną i kulturalną, edukacyjną, patriotyczną. Zorganizowała między in-

1 Zob. L. Życka, M. Niedziałkowska-Dobaczewska, *Emma Jeleńska-Dmochowska. Strażniczka kresowa*, Kraków 1932; I. Fedorowicz, *Patriotka bez lęku i skazy*, „Kurier Wileński” 2004, nr 72; I. Szulska, *Przykładem i piórem. Codziennosc Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej (1864–1919) w świetle twórczości i dokumentów epoki*, w: *Kresowianki. Krąg pisarek heroicznych*, red. K. Stępnik, M. Gabryś, Lublin 2006; A. Nosek, *Obraz i funkcja ojca w „Panience” Emmy z Jeleńskich Dmochowskiej*, w: *Kresowianki. Krąg pisarek*, dz. cyt.; Z. Mokranowska, *Emma Jeleńska-Dmochowska dzisiaj. Między Rodziewiczówną a harlequinem?*, w: *Literatura niewyczerpana. W kręgu mniej znanych twórców polskiej literatury lat 1863–1914*, red. K. Fiołek, Kraków 2014; E. Kamola, *Działalność oświatowa Emmy Dmochowskiej z Jeleńskich – przedstawienie wybranych aspektów*, w: *Młoda Polska w najnowszych badaniach*, red. E. Jakiel, T. Linker, Gdańsk 2016; tejsze, *Dlaczego warto pamiętać o dokonaniach Emmy Dmochowskiej?*, w: *Literatura, kanon, gender. Trudne pytania, ciekawe odpowiedzi*, red. E. Graczyk, M. Bulińska, E. Kamola, Gdańsk 2016; tejsze, *Samobójstwo czy związek małżeński? Z miłości Emmy Dmochowskiej z Jeleńskich*, w: *Dają przecież cyrograf na duszę. Mroczne sprawy w literaturze XIX i XX wieku*, red. T. Linker, K. Eremus, E. Kamola, Gdańsk 2016.

2 Zob. *Cenzura PRL*, postowie Z. Żmigrodzki, Wrocław 2002, s. 18.

nymi tajną sieć szkolnictwa na Wileńszczyźnie, ruchome biblioteki, była wizytatorką szkółek wiejskich, po 1905 roku pracowała jako bibliotekarka w czytelni im. Adama Mickiewicza, współzałożyła szkołę zawodową dla dziewcząt w Wilnie, a nawet otworzyła sklep wiejski. Jako patriotka i krzewicielka kultury polskiej często popadała w konflikty z cenzurą i policją, została skazana na 2 miesiące więzienia (karę odbywała na Łukiszkach w 1911 roku)³.

W Wilnie Emma Jeleńska-Dmochowska pisała również swoje powieści (choćby: *Matka*, *Kobieto, puchu marny*, *Z miłości*, *Obrączka*), opowiadania, nowele (*Bociany*, *Jubileusz*), dramaty (*Krzywda*, *Chwila*), a także powieści dla dziewcząt (*Panienka*, 1897 i *Dwór w Haliniszkach*, 1903). Jedynie te dwie ostatnie doczekały się wznowienia po 1989 roku⁴. Była też folklorystką, zbieraczką ludowych podań, baśni – przesyłała je do Jana Karłowicza, w tym do „Wisły”. Współredagowała również wileńskie czasopisma „Zorza Wileńska”, „Jutrzenka” oraz dodatek dla dzieci „Nasza Grządka”.

Ze względu na powinowactwa z twórczością autorki *Nad Niemnem* nazywano ją wileńską „swoją Orzeszkową”⁵. Ona sama nie ukrywała swej estymy. Jak podkreśla Inesa Szulska, Orzeszkowa stanowiła dla Dmochowskiej niepodważalny autorytet, zarówno w sprawach światopoglądowych, jak i literackich (recenzując jej utwory). Badaczka przytacza osobistą wypowiedź pisarki z publikacji *Ich spowiedź*: „Ale jeśli utwory Orzeszkowej podziały silnie na rozwój mojej duszy i umysłowi memu nadały kierunek – to o ileż więcej poddałam się jej wpływowi, gdy ją samą poznałam!”⁶.

Problematyka rodziny w wybranych utworach

Jednym z kluczowych tematów poruszanych w prozie autorstwa Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej jest problematyka rodzinna, inspirowana twórczością i światopoglądem Elizy Orzeszkowej, w mniejszym zaś – Marii Rodziewiczówny⁷, a połączona z problematyką patriotyczną, dworów ziemiańskich na Kresach oraz emancypacji kobiet.

3 Zob. szerzej na ten temat pisze I. Szulska, w: tejsze, *Przykładem i piórem*, s. 205.

4 Obie powieści dla dziewcząt wznowiło Wydawnictwo Oskar w 1991 roku.

5 Cz. Jankowski, *In memoriam Emmy z Jeleńskich Dmochowskiej*, „Słowo” 1929, nr 20, s. 2.

6 Zob. I. Szulska, *Przykładem i piórem*, s. 196.

7 W przypadku Dmochowskiej i Rodziewiczówny można mówić o wspólnocie, zbieżności niektórych przekonań i koncepcji formalnych (zwłaszcza w powieściach kresowych). Obie „wyrósły z Orzeszkowej”. Znaleźć można choćby powinowactwa w kreacjach postaci kresowych niewiast: silnych, pracowitych, broniących ojcowizny i ziemi, często kosztem wielu wyrzeczeń i osobistego szczęścia. Zob. J. Zacharska, *Kresowa służba bohaterki Marii Rodziewiczówny*, w: *Kresowianki. Krąg pisarek heroicznych*, dz. cyt., s. 135–142. Badacze jednak podkreślają, że twórczość Dmochowskiej jest raczej osobną (bliższą realizmowi niż

Poniższy tekst to próba zarysowania obrazu i tematyki rodzinnej w oparciu o dwa utwory, tzn. powieści dla dziewcząt: *Panienka* i *Dwór w Haliniszkach*⁸. Zwłaszcza że swoista „prorodzinność” to jeden z głównych wyznaczników gatunkowych powieści dla dziewcząt drugiej połowy XIX wieku, charakterystyczny w twórczości wielu autorek tego okresu⁹. Warto przypomnieć, że za najpopularniejszą autorką „powieści pensjonarskich”, realizującą „pozytywistyczny program wychowawczy” oraz sytuującą rodzinę w centrum swego powieściowego świata, uchodziła Jadwiga Papi (ps. Teresa Jadwiga), ale też Zofia Urbanowska (jako autorka *Księżniczki*), Władysława Izdebska, Maria Julia Zaleska, Bronisława Porawska, Zuzanna Morawska.

Emma Jeleńska-Dmochowska prezentuje w swych utworach różne rodziny, dąży do swoistej panoramy (jak w powieściach wielkich realistów i swej mistrzyni – Orzeszkowej), niemniej skupię się na prezentacji najbliższej rodziny głównych bohaterek – Jadwisi Wielogrodzkiej (*Panienka*) i Zosi Halickiej (*Dwór w Haliniszkach*). Obie wywodzą się z rodziny ziemiańskiej, są półsierotami (straciły ojców). Jadwisia mieszka w dworze na Polesiu, posiada rodzeństwo (młodszego brata Tadeusza, którym się opiekuje i starszego – Gucia – wypiera się on ojcowizny, żyje ponad stan, hula po świecie). Ma też matkę – wiecznie chorą i nieszczęśliwą, która zamyka się w pokoju, by tam oddawać się cierpiętnictwu i kontemplacji. Zosię po śmierci ojca wychowują dziadkowie w dworze na Wileńszczyźnie, ponieważ jej starsza siostra wraz z matką postanawiają założyć w Rzymie nowy zakon.

Obie bohaterki – Jadwisia i Zosia – postawione zostały przed koniecznością ratowania swego domu, ojcowizny, a tym samym – rodziny.

Na to, iż ratowanie ojcowizny to główny temat, główna idea powieści *Panienka*, zwrócili uwagę pierwsi recenzenci utworu. Podkreślali też inspiracje i zbieżności z *Dwoma biegunami* Elizy Orzeszkowej. Na łamach „Bluszczu” pisano:

W niej [*Panience*] nie szło autorce o psychologię wyłącznie, lecz o tendencję, o niezmiernie ważną kwestię utrzymania własności ziemskiej. „Panienka”, Jadwiga Wielogrodzka, przejęta do głębi ideami, którym hołdował zmarły niedawno jej ojciec, z wyrzeczeniem się szcze-

mityzacji) odmianą literatury kresowej. Zob. I. Szulska, *Przykładem i piórem*, dz. cyt., s. 208; Z. Mokranowska, *Emma Jeleńska-Dmochowska dzisiaj. Między Rodziewiczówną a harlequinem?*, w: *Literatura niewyczerpana. W kręgu mniej znanych twórców polskiej literatury lat 1863–1914*, red. K. Fiołek, Kraków 2014, s. 126.

- 8 Pierwsza z wymienionych powieści – *Panienka* – została spopularyzowana i doceniona przez warszawski „Kurier Codzienny”, gdzie w 1897 roku zdobyła pierwszą nagrodę na ogłoszonym dwa lata wcześniej konkursie powieściowym im. Bolesława Prusa.
- 9 Na temat wyznaczników gatunkowych i przemian powieści dla dziewcząt zob. D. Michułka, „*W cieniu zakwitających dziewcząt*”. *Od żywotów świętych niewiast do edukacji wyzwolonej*, w: *Przeboje edukacji polonistycznej*, red. D. Michułka, Wrocław 2001. G. Skotnicka, *Powieść dla dziewcząt*, w: *Słownik literatury dziecięcej i młodzieżowej*, red. B. Tylicka, G. Leszczyński, Wrocław 2002.

ścia osobistego pracuje gorliwie na roli, by, zwyciężywszy rozmaite trudności, ocalić majątek od zguby. Przebieg akcji jest tu bardzo ożywiony, a z występujących osób każda posiada swój dobrze uplastyczniony charakter i we właściwych sobie utrzymuje się granicach; charakterów zaś tych jest w powieści wielka różnorodność: oprócz dwóch głównych postaci: „panienki“ i młodego doktora Kańskiego, przesuwają się przed oczyma czytelnika cały szereg figur drugorzędnych, posiadających zawsze wybitne swe właściwości, jak np. stara pani Wielogrodzka, nawykła do życia wielkopańskiego, syn jej Gustaw, wyobrażający, niestety, dziś już cały zastęp ludzi, poświęcających dla kariery najdroższe uczucia, wreszcie sąsiedzi Wielogrodzkich lub ich rezydenci. Mógłby kto uczynić zarzut pani Jeleńskiej, że kwestia przez nią poruszona nie jest nową, że była już wielokrotnie roztrząsana w najnowszej beletryście naszej, że wreszcie powieść jej mocno przypomina podobny utwór Orzeszkowej pt. *Dwa bieguny*, której główni bohaterowie są pierwowzorami głównych bohaterów *Panienki*¹⁰.

Podczas gdy w powieści *Panienka* główna bohaterka poświęca dla rodziny swe szczęście osobiste (rezygnuje z zamążpójścia), to Zosia z powieści *Dwór w Haliniszkach* przyjmuje postawę odwrotną – zamążpójście z miłości umożliwia jej ratowanie Białego Dworu (ojcowizny) przed zniszczeniem.

Charakterystyczny w prozie Jeleńskiej-Dmochowskiej motyw konieczności ratowania ojcowizny był podstawowym wyznacznikiem powieści dla dziewcząt drugiej połowy XIX wieku oraz powieści kresowej. Liczne na kartach utworów dziewczęcych (choćby Jadwigi Papi, Zofii Urbanowskiej) obrazy wydziedziczonych rodzin, motywowane są oczywiście upadkiem powstania styczniowego i uwłaszczeniem chłopów. Równie często jednak za ubóstwo rodzin oskarżani są tu nieodpowiedzialni rodzice, którzy nie potrafią dostosować się do nowej sytuacji, podjąć pracy zarobkowej, którzy żyją „ponad stan”. Taka diagnoza pada w przypadku matki Jadwisi oraz brata Gucia z *Panienki*, matki Zosi z powieści *Dwór w Haliniszkach*, ale też choćby w niezmiernie popularnej pod koniec XIX wieku *Księżniczce* Zofii Urbanowskiej.

Powyższy motyw ubożenia i konieczności ratowania dworków ziemiańskich w twórczości Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej (podobnie zresztą jak w przypadku Zofii Urbanowskiej) ma jednak również uzasadnienie osobiste. Jak dowodzą biografowie autorki: „Ciężkim przeżyciem w młodości była utrata rodzinnego majątku, do którego sprzedaży matka została zmuszona wskutek nieodpowiedzialności finansowej brata Emmy – Władysława”¹¹.

10 Szczęsna, *Przegląd piśmienniczy*, „Bluszcz” 1899, nr 21, s. 164.

11 U. Wasilewicz, A. Engelking, *Emma Jeleńska-Dmochowska*, w: *Etnografowie i ludoznawcy polscy: sylwetki, szkice biograficzne*, t. 2, pod red. E. Fryś-Pietraszkowej, A. Spiss, Kraków 2007, s. 130–133.

Rodzina jako wartość – wyznacznik gatunkowy powieści dla dziewcząt

Problematyka rodzinna, wskazywanie wartości rodziny, lansowanie wzorcowych jej obrazów, ukazywanie poprzez postać głównej bohaterki ideałów kobiecości oraz modeli wychowawczych (w duchu idei patriotycznych, umiłowania Boga, rodziny, pracy) to podstawowe tematy i wątki powieści dla dziewcząt II połowy XIX wieku.

Ma to także potwierdzenie w obu powieściach dla dziewcząt autorstwa Dmochowskiej. Rodzina stanowi tu najwyższą wartość. Poświadczają to przede wszystkim wybory życiowe młodych bohaterek, które wchodzą na drogę pracy, zrywają z „próżniaczym stylem bycia”, porzucają zbytek i piękne stroje. Zmierzają one do „ratowania” rodziny i rodzinnego gniazda. Charakterystyczne jest jednocześnie aksjologiczne traktowanie przestrzeni domu. Dmochowska, tak jak inne autorski tego typu utworów, ogranicza świat przedstawiony do scen rodzinnych, zwłaszcza w obrębie dworku ziemiańskiego lub odbywających się w najbliższym otoczeniu (przyległości rodzinnych, sąsiedztwa, miejsca pracy). Sceny związane z opuszczeniem domu, wyjazdem do innego miasta, bądź kraju są zawsze oceniane w odniesieniu do rodziny – dodatnio tylko wówczas, gdy wyjazd jest umotywowany działaniem dla jej dobra. Negatywnie zaś oceniane są z punktu widzenia głównej bohaterki, lansującej idealne wzorce zachowań, wyjazdy, zwłaszcza do Włoch, do Petersburga, odbywające się dla przyjemności. Kojarzone są wówczas ze zbytkiem, niezdrową rozrywką, a nawet zdradą rodziny i ojcowizny lub stanowią źródło cierpienia dla dorastającej dziewczyny. Stąd Jadwisia, wyjechawszy do Włoch wraz z chorą matką na kilkumiesięczny pobyt w celu ratowania jej zdrowia, odczuwa tęsknotę, żal, a na kartach powieści, co jakiś czas przewijają się słowa: „czuła się tu obca, nawet w kościele”¹²; „tęskniła do swego Hrabowa, do swych ukochanych, do Tadzia i nawet do swoich zajęć”¹³. Mimo świadomości uroków Rzymu, cierpienia i tęsknoty za domem doświadcza tu również – w przeciwieństwie do matki i starszej siostry – główna bohaterka *Dworu w Haliniskach* – Zosia. Wielokrotnie przypomina sobie bliskie sercu obrazy i zapachy (chleba, lasów, pól), a z ust padają słowa: „Ach, do domu, do domu! Do babuni... do Haliniszek...”¹⁴.

Analogiczny wzorzec postaw młodej bohaterki wobec zagranicy, stanowiący niewątpliwie inspirację dla Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej, znaleźć można w powieści *Dwa bieguny* Orzeszkowej. Seweryna, emancypowana panna, która po śmierci brata i ojca sama zarządza majątkiem, mimo swoich 23 lat „ani razu jeszcze dotąd nie była zagranicą”, nie tylko ze względu na uwarunkowania rodzin-

12 E. Jeleńska-Dmochowska, *Panienka*, Warszawa 1991, s. 218.

13 Tamże, s. 219.

14 E. Jeleńska-Dmochowska, *Dwór w Haliniskach*, Warszawa 1991, s. 215.

ne, ale przede wszystkim ze względu na swe przekonania. Jak czytamy w *Dwóch biegunach*: „Były i są jeszcze do zrobienia rzeczy daleko pilniejsze od podróżowania, które dla niej, nie artystki i nie uczonej, byłoby tylko przyjemnością, a jeżeli nawet i korzyścią, to zawsze drugorzędną i niejako zbytlową. Kiedyś pozwoli sobie zapewne na tę przyjemność, ale wtedy dopiero, gdy na przyjemności w ogóle czymkolwiek zapracuje”¹⁵.

I w ograniczeniu miejsc zdarzeń do domu rodzinnego, i w aksjologicznym traktowaniu przestrzeni poza domem widać zatem popularny w powieściach dla dziewcząt zabieg kontrastowania tego, co swojskie, rodzinne, z tym, co obce. Oczywiście miał on na celu lansowanie postawy przywiązania do rodziny, ojcowizny, ale też patriotyzmu, a nasilał się widocznie w utworach powstałych po powstaniu styczniowym. W powieściach kresowych, jakimi są niewątpliwie *Panienka* i *Dwór w Haliniskach*, kluczowy był bowiem motyw walki o ziemię i polskość na Kresach¹⁶. W takim kontekście negatywnie wartościowane były nie tylko wyjazdy zagraniczne dla rozrywki, decyzje o opuszczeniu domu i rodziny, przeprowadzki (Gucio z *Panienki*, matka i siostra Teresa z *Dworu w Haliniskach*), ale także małżeństwo brata Jadwisi – Gucia – z Rosjanką zostało poczytane jako zdrada rodziny i Ojczyzny.

To, iż rodzina (czy może jej idea) jest w powieściach dla dziewcząt autorstwa Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej zawsze postrzegana jako wartość, potwierdzają maksymy, laudacje rodziny, włożone w usta osób obdarzanych (w powieściowym świecie) autorytetem. Mają one oczywiście charakter wychowawczy – pełnią funkcję nakłaniającą, perswazyjną, skłaniającą do umiłowania rodziny. Budują też jej wyidealizowany obraz, jednocześnie „konserwują” wzorzec kobiety jako „kapłanki domowego ogniska”. Zosia mówi między innymi: „Dobrze być w domu”¹⁷, „Nie ma nic na świecie nad nasze Haliniszki”¹⁸. Znaleźć też można w dziełach Dmochowskiej rozbudowane laudacje rodziny, zwłaszcza sytuujące ją w kręgu idei i zasad religijnych, chrześcijańskich. Interesujący jest pod tym względem fragment przemowy proboszcza, kierowany do młodej pary Zosi i Jerzego z powieści *Dwór w Haliniskach*. Padają tam słowa: „W każdym porządnym domu, u dobrych katolików, pierwszą osobą powinien być Pan Jezus (...). Dom chrze-

15 E. Orzeszkowa, *Dwa bieguny*, Petersburg 1893, s. 32–33, tryb dostępu: <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/dwa-bieguny/>

16 Por. L. Życka, M. Niedziałkowska-Dobaczewska, *Emma Jeleńska-Dmochowska*, s. 9. Jak piszą autorki, tak silny w prozie Dmochowskiej wątek walki o ziemię i polskość na Kresach wpisany był w moment dziejowy: „Musimy sobie uprzytomnić, że były to czasy niewoli, głuchej walki i kamiennej odporności społeczeństwa polskiego na Kresach, wobec siły tzw. Ukazu Grudniowego. Jako pokutę za rok 1863, żaden Polak i katolik nie mógł na Litwie i Rusi kupić nawet kilku łokci ziemi inaczej... jak na trumnę”, tamże, s. 9.

17 E. Jeleńska-Dmochowska, *Dwór w Haliniskach*, s. 27.

18 Tamże, s. 25.

ścijański to jest fundament całego społeczeństwa, to (...) ognisko, z którego rozchodzi się ciepło i światło daleko, na wszystkie strony, to jest... takie źródółko, z którego płynie czysta woda, bez szumu, bez huków, cichutko, ale stale, ciągle i daje naokoło świeżość roślinom i kwiatom, i człowiekowi strudzonemu pokrzepienie¹⁹. To zatem także ideały ewangeliczne są drogowskazem dla młodych bohatererek Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej.

Inspiracji w zakresie dostrzegania wartości rodziny dostarczała autorce *Panienci* również Orzeszkowa. Ważne były dlań niewątpliwie przemyślenia i laudacje z rozprawy *Kilka słów o kobietach*:

(...) życie rodzinne to węgielny kamień obyczajów, na których opiera się gmach społecznego porządku i publicznej moralności, to przybytek cichy i poświęcony, w którym kobieta chroni się od burz świata, jakie by ją, samotnie idącą, koniecznie dotknąć musiały; życie rodzinne to dla kobiety źródło gorących a niewinnych radości, to droga, wśród której jeśli się nawet zmęczy i zachwieje, wesprze ją dłoń męska i kochająca, pokrzepi i podniesie uśmiech dziecięcia, i cicha piosenka nad jego wyśpiewana kolebką! Bez rodziny nie ma oświeconej i moralnej społeczności, bez rodziny nie ma mężów od dzieciństwa hodowanych w miłości dla kraju i cnoty, nie ma niewiast od dzieciństwa zaprawianych do uczuć ludzkich i obywatelskich. W rodzinie leżą najważniejsze powinności, najwznioślejsze zadania i najczystsze szczęście kobiety²⁰.

Także w *Dwóch biegunach* Orzeszkowej, stanowiących dla Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej inspirację w kreowaniu bohatererek dziewczęcych, Seweryna mówiła:

Kocham nade wszystko pamięć mego dobrego, szlachetnego, biednego brata, i to, jak mi się zdaje, było pierwszym powodem, że mocno i na zawsze pokochałam wszystko, co dla niego było drogim i świętym; kocham ludzi, każdą robotę dla ich korzyści i przyszłości. Kocham jeszcze dom mój rodzinny, stary, samotny, i naturę, która go otacza, a w każdej porze roku i dnia jest dla mnie pełną piękności (...). Kocham jeszcze bohaterskie wspomnienia, które pogodą napełniają duszę mego ślepego dziadunia, moją kochaną nianię Bohusię²¹.

Warto przypomnieć, że taki wyidealizowany obraz rodziny, również charakterystyczna frazeologia opisująca ideę kobiecości utrwalone zostały zarówno we wcześniejszej literaturze dziewczęcej Klementyny z Tańskich-Hoffmanowej, jak i w prozie kobiecej oraz w wielu powieściach dla dziewcząt drugiej połowy XIX wieku. Przykładowo ojciec w *Ognisku rodzinnym* Jadwigi Papi mówi:

Ogniska rodzinnego lekceważyć nie należy; kto je posiada, ten bankrutem nigdy się nie nazwie; pamiętajcie o tym dzieci (...). Gdy zawody, bole, straty, troski oraz inne ciernie i głogi życia rzucają w wasze serce zwątpienie, nie idźcie wówczas do obcych, bo obcy wtedy wam jeszcze serca zranią, obojętnością ból powiększą (...). Smutni i złamani spieszcie zawsze do ogniska rodzinnego, a ono ciepłem technienia was owionie, rozbudzi w sercu wiarę, a wiara złagodzi bole i cierpienia wasze (...). Ognisko rodzinne to skarb: kto je posiada, ten bo-

19 E. Jeleńska-Dmochowska, *Dwór w Haliniszkach*, s. 341–342.

20 E. Orzeszkowa, *Kilka słów o kobietach*, Lwów 1873, s. 6.

21 E. Orzeszkowa, *Dwa bieguny*, s. 43.

gacz. Wam go nie zabraknie nigdy, znajdziecie je zawsze tutaj czystym i jasnym, bo strzeże go wierna kapłanka²².

Wzorce osobowe w rodzinie

W wielu powieściach dla dziewcząt z drugiej połowy XIX wieku rysują się wyraźnie wzorce i antywzorce osobowe w ramach jednej rodziny, pełniące oczywiście funkcję dydaktyczną. Przy czym to światopogląd i program wychowawczy ojca (zazwyczaj światopogląd pozytywistycznego zamiłowania do nauki, pracy, ojcowizny, ziemi), a nie matki (wystylizowanej najczęściej na kobietę salonową, próżną) jest ukazany jako warty naśladowania dla młodych bohaterek i czytelniczek. Taki obraz rodziny utrwalała zapewne Eliza Orzeszkowa w swojej powieści *Pamiętnik Waclawy*²³ i wprowadzała go często w późniejszej twórczości (na przykład w *Nad Niemnem*). Autorka *Marty* zaaranżowała, niezmiernie potem eksploatowaną w tych powieściach dla dziewcząt, które mają charakter wychowawczy i rozwojowy (choćby w *Kopciuszku*, *Ognisku rodzinnym* Jadwigi Papi, *Panience* i *Dworze w Haliniskach* Dmochowskiej), sytuację egzaminu z kobiecości, polegającą na konieczności wyboru przez młodą dziewczynę wzorca osobowego reprezentowanego przez ojca lub matkę.

Problematykę tę rozwinęła Emma Dmochowska w *Panience*, ponieważ ideałem i wzorcem osobowych dla głównej bohaterki staje się zmarły ojciec, który „był wielką i jak dotąd jedyną miłością jej życia”²⁴. Charakterystyczny jest przy tym motyw mogiły, na którą przychodzi Jadwisia, by „rozmawiać” z ukochanym ojcem, by doznać pocieszenia. Jej samej towarzyszą dobre wspomnienia, przeplatane żalem za utraconą szczęśliwością: „Ach, ojczu, ojczu! Czemu ciebie tu nie ma? Przy tobie był spokój, było bezpieczeństwo, obrona przeciwko złej doli, podział każdej myśli, była opieka i życie takie jasne, takie szczęśliwe. A teraz...”²⁵.

Miłość do zmarłego ojca wpływa na wybory życiowe Jadwisi, jej styl bycia, zachowanie, a nawet wygląd (krótka fryzura pozwala odsłonić czoło, podobne do ojcowskiego). Konsekwencją silnej więzi jest również emancypacja córki, a co za tym idzie asceza, wyrzeczenie i ofiara, czyli etos, któremu były wierne boha-

22 J. Papi [Teresa Jadwiga], *Ognisko rodzinne. Powieść dla młodzieży*, Warszawa 1894, s. 148–49.

23 A. Martuszevska sądzi, że utwór ten spełnia wszystkie kryteria powieści dla dziewcząt, z wyjątkiem tego, że nie jest to popularna odmiana prozy kobiecej. Zob. jej artykuł: „*Pamiętnik Waclawy*” Elizy Orzeszkowej – pozytywistyczny bestseller końca lat pięćdziesiątych XX w., w: *Książka pokolenia. W kręgu lektur polskich doby postyczeniowej*, pod red. E. Paczoskiej i J. Sztachelskiej, Białystok 1994, s. 170.

24 E. Jeleńska-Dmochowska, *Panienska*, s. 46.

25 Tamże, s. 46.

terki wielu utworów Orzeszkowej²⁶. Warto przypomnieć, że w *Dwóch biegunach* wszystkie wybory życiowe (a zwłaszcza chęć utrzymania majątku oraz emancypacja młodej bohaterki Seweryny od próżniaczego stylu życia), były podyktowane miłością do zmarłego ojca i brata.

Obraz ojca malowany we wspomnieniach Jadwisi Wielogrodzkiej jest wyraźnie wyidealizowany. To on, a nie matka, był pierwszym nauczycielem, opowiadaczem baśni, opiekunem²⁷:

Od najwcześniejszych lat wszelkie szczęśliwe wspomnienia łączyły się z jego obrazem. On ją na rękach sadzał i przedziwne opowiadał historie; on ją odwiedzał co dzień na dobranoc, gdy już w łóżeczku leżała, i przynosił różowy karmelek, jeśli przez cały dzień była grzeczna; on ją nawet na rękę nosił i huśtał, gdy była chora, i tulił jej twarzyczkę do swojej szerokiej piersi, aby mama płaczu nie słyszała; on ją sadzał na siodle przed sobą i zabierał na dalekie wycieczki przez pola i lasy; on pierwszy pokazał jej litery, pierwszy dał w rękę ołówek...²⁸.

Wzmocnieniem pozytywnego obrazu ojca jest kontrast między dobrym, czułym, „macierzyńskim” ojcem a zgorzkniałą, chorą, „zdziecinniałą” matką: „Mama zawsze chora, rozdrażniona, słaba, potem już zupełnie niedołączna, potrzebowała czuwania, opieki, troskliwości, a nie mogła nigdy brać udziału w życiu realnym”²⁹. Matka z powieści Dmochowskiej to zaprzeczenie macierzyńskiego ojca i „macierzyńskiej Jadwisi, która jest opiekunką zarówno dla swego młodszego brata, jak i dla matki. Dlatego też:

Jadwisia nie znała wcale tego dzieciennego uczucia przywiązania, które każe się garnąć w ciężkiej chwili pod skrzydła macierzyńskie. Od najmłodszych lat szła z każdą biedą, ze skargą, ze łzami swymi do ojca. Mama była nietykalną świętością dla całego domu i nikt nie odważyłby się dobrowolnie sprowadzić chmurę na jej czoło. Mama była w życiu ozdobą, upiększeniem, kosztownym skarbem, drogocennym klejnotem, dla którego nie było dość pięknej oprawy, dość wytwornego tła. Mama nigdy nie była na ogólnych prawach, nigdy nie brała udziału w powszednim życiu domu. Zawsze, jak piękna statua, umieszczona na piedestale, przyjmowała hołdy i nie śniło się nikomu w naszej rodzinie, aby mogło być inaczej³⁰.

Ojciec z powieści *Panienka* był też nauczycielem i promotorem emancypacji dla swej córki. Przynosił ją do ról, uznawanych za kobiece, ale też typowo męskie, takich jak zarządzanie majątkiem, praca fizyczna:

Posyłał ją na wieś do chorych i biednych, dawał jej dzieci do uczenia, sieroty pod opiekę, powierzał księgi rachunkowe, korespondencję, wypłaty i interesy, zaprawiał do robót praktycznych, do gospodarstwa i domowych porządków. Nie dawał jej siłom marnować się

26 Zob. G. Borkowska, *Cudzoziemki. Studia o polskiej prozie kobiecej*, Warszawa 1996, s. 166.

27 Zdaniem I. Fedorowicz, w takiej kreacji ojca widać elementy autobiograficzne, zob. tejsze, *Patriotka bez lęku i skazy*, „Kurier Wileński” 2004, nr 72, s. 8.

28 E. Jeleńska-Dmochowska, *Panienka*, s. 46.

29 Tamże, s. 74–75.

30 Tamże, s. 160.

w próżnych aspiracjach i marzeniach, zmuszał do czynu, kierował ku realnym stronom życia, ku prawdzie³¹.

Ojciec uczył swą córkę również jazdy konno, zajęcia przysługującego mężczyznom³². Stąd w jej otoczeniu utarło się przekonanie, że panna Jadwisia to „emancypowana panna, konie zajeżdża, latając po polu od rana do wieczora, strzela z pistoletu, powozi amerykanem. Bóg wie co!”³³.

Poprzez postać ojca Jadwisi, ale też system wartości, czyny i wybory samej bohaterki kresowej, Dmochowska wskazuje taki rodzaj emancypacji, który jest zaprzeczeniem feminizmu. Feminizm bowiem za punkt wyjścia uznaje niższość kobiety i jej deprecjację w systemie patriarchalnym. W twórczości Dmochowskiej zaś kluczowy jest z jednej strony szacunek wobec tradycji ojców, z drugiej zaś dziewczęce bohaterki poświadczają, iż patriarchyta daje kobiecie możliwość emancypacji, rozumianej jako przejmowanie męskich wzorów, przełamywanie barier społecznych i obyczajowych. W tym sensie emancypacja to synonim kobiecej ascezy, wyrzeczenia, ofiary, ale też pracowitości, siły, męstwa, czyli te cechy, które postulowała Eliza Orzeszkowa³⁴.

Ideałem osobowym w rodzinie dla kolejnej bohaterki – Zosi – jest babcia (matka pięciu synów oraz przybrana matka dla swej wnuczki Zosi oraz Ani), będąca przeciwieństwem egzaltowanej matki i siostry dziewczyny, a także przeciwieństwem swego męża – romantyka, poety, filozofa, „który rad był pozbyć się nieznośnej walki o byt...”³⁵. Również ona posiada cechy wysoko waloryzowane w poprzedniej powieści. Są nimi: siła, męstwo, hart ducha, pracowitość, umiłowanie rodziny i domu rodzinnego. W *Dworze w Haliniszkach* czytamy: „A ona, skrętna i pracowita, zapobiegliwa i roztropna, silną dłońią dzierżyła swe berło”, zarządzała całym majątkiem, „zawsze ta sama, spokojna i drugim na usługi oddana”³⁶. W oczach Zosi babcia urasta do symbolu bóstwa, w niej odkrywa powołanie kobiety, swoisty ideał. Stąd uwznioślające opisy i wyidealizowany obraz babci:

Zosia objęła wzrokiem drobną postać marszałkowej (...). Wszyscy wokoło ruszali się, mówili, jedli, a ona jedna siedziała milcząca, nieruchoma, jak obraz domowego bóstwa, które

31 Tamże, s. 47.

32 Jak stwierdza J. Zacharska, „jazda wierzchem na koniu jest zajęciem męskim, w przypadku kobiety [XIX-wiecznej] zajęciem nietypowym, tolerowanym nie jako reguła, ale jako wyjątek, zob. tejsze, *Amazonki w powieści polskiej końca XIX i początku XX wieku*, w: *Dwórki, pejszaże, konie*, red. K. Stępnik, Lublin 2002, s. 292.

33 E. Jeleńska-Dmochowska, *Panienska*, dz. cyt., s. 26.

34 Więcej o prezentacji ojca w *Paniencie* pisałam w tekście: A. Nosek, *Obraz i funkcja ojca w „Paniencie” Emmy z Jeleńskich Dmochowskiej*, w: *Kresowianki. Krąg pisarek*, dz. cyt.

35 E. Jeleńska-Dmochowska, *Dwór w Haliniszkach*, s. 21.

36 Tamże, s. 26.

w sobie skupiało ducha całej rodziny, które trwało wiecznie, niezmiennie wśród zmian wszelkich, zawsze obecne, zawsze dobroczynne, zawsze ożywiający...³⁷.

* * *

Rekonstrukcja obrazu rodziny oraz problematyki rodzinnej w twórczości kresowej pisarki pozwala na przyjrzenie się wartościom, rolom rodzicielskim, a także na umiejscowienie ich w kontekście literackim, kulturowym i obyczajowym przełomu XIX i XX wieku.

Autorka *Panienki*, jak to uczyniła Orzeszkowa w swych powieściach (na przykład w *Nad Niemnem*, *Dwu biegunach*), starała się odwrócić hierarchię rodzinną, wskazując (mówiąc słowami Grażyny Borkowskiej), że postacią negatywnie ciążyącą na rodzinie może być matka³⁸. Tej deprecjacji postaci matki towarzyszyło dowartościowanie osoby ojca, ewentualnie brata, stryja albo męskich cech charakteru kobiet, będących wzorcami osobowymi dla dorastającej bohaterki (przykład babci z *Dworu w Haliniskach*).

W swych powieściach dla dziewcząt Emma Jeleńska-Dmochowska, podobnie jak inne autorki tego typu utworów z drugiej połowy XIX wieku, wyraźnie wskazywała młodemu czytelniczkom, że rodzina stanowi jedną z największych wartości, ale i jedno z wyzwań.

Bibliografia

- Borkowska G., *Cudzoziemki. Studia o polskiej prozie kobiecej*, Warszawa 1996.
- *Cenzura PRL*, posłowie Z. Żmigrodzki, Wrocław 2002.
- Fedorowicz I., *Patriotka bez lęku i skazy*, „Kurier Wileński” 2004, nr 72.
- Jankowski Cz., *In memoriam Emmy z Jeleńskich Dmochowskiej*, „Słowo” 1929, nr 20.
- Jeleńska-Dmochowska E., *Dwór w Haliniskach*, Warszawa 1991.
- Jeleńska-Dmochowska E., *Panienka*, Warszawa 1991.
- Kamola E., *Dlaczego warto pamiętać o dokonaniach Emmy Dmochowskiej?*, w: *Literatura, kanton, gender. Trudne pytania, ciekawe odpowiedzi*, red. E. Graczyk, M. Bulińska, E. Kamola, Gdańsk 2016.
- Kamola E., *Działalność oświatowa Emmy Dmochowskiej z Jeleńskich – przedstawienie wybranych aspektów*, w: *Młoda Polska w najnowszych badaniach*, red. E. Jakiel, T. Linker, Gdańsk 2016.
- Kamola E., *Samobójstwo czy związek małżeński? Z miłości Emmy Dmochowskiej z Jeleńskich*, w: *Daję przecież cyrograf na duszę. Mroczne sprawy w literaturze XIX i XX wieku*, red. T. Linker, K. Eremus, E. Kamola, Gdańsk 2016.

37 Tamże, s. 59.

38 Zob. G. Borkowska, *Cudzoziemki*, rozdział: *Orzeszkowa i strategia mimikry*, s. 149–181.

- Martuszczyńska A., „Pamiętnik Waclawy” Elizy Orzeszkowej – pozytywistyczny bestseller końca lat pięćdziesiątych XX w., w: *Książka pokolenia. W kręgu lektur polskich doby postyczniowej*, pod red. E. Paczoskiej i J. Sztachelskiej, Białystok 1994.
- Michułka D., „W cieniu zakwitających dziewcząt”. *Od żywotów świętych niewiast do edukacji wyzwolonej*, w: *Przeboje edukacji polonistycznej*, red. D. Michułka, Wrocław 2001.
- Mokranowska Z., *Emma-Jeleńska Dmochowska dzisiaj. Między Rodziewiczówną a harlequinem?*, w: *Literatura niewyczerpana. W kręgu mniej znanych twórców polskiej literatury lat 1863–1914*, red. K. Fiołek, Kraków 2014.
- Nosek A., *Obraz i funkcja ojca w „Panience” Emmy z Jeleńskich Dmochowskiej*, w: *Kresowianki. Krąg pisarek heroicznych*, red. K. Stępnik, M. Gabryś, Lublin 2006.
- Orzeszkowa E., *Dwa bieguny*, Petersburg 1893, tryb dostępu: <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/dwa-bieguny/>
- Orzeszkowa E., *Kilka słów o kobietach*, Lwów 1873.
- Papi J., [Teresa Jadwiga], *Ognisko rodzinne. Powieść dla młodzieży*, Warszawa 1894.
- Skotnicka G., *Powieść dla dziewcząt*, w: *Słownik literatury dziecięcej i młodzieżowej*, red. B. Tylicka, G. Leszczyński, Wrocław 2002.
- Szczęsna, *Przegląd piśmienniczy*, „Bluszcz” 1899, nr 21, s. 164.
- Szulska I., *Przykładem i piórem. Codziennosc Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej (1864–1919) w świetle twórczości i dokumentów epoki*, w: *Kresowianki. Krąg pisarek heroicznych*, red. K. Stępnik, M. Gabryś, Lublin 2006.
- Wasilewicz U., Engelking A., *Emma Jeleńska-Dmochowska*, w: *Etnografowie i ludoznawcy polscy: sylwetki, szkice biograficzne*, t. 2, pod red. E. Fryś-Pietraszkowej, A. Spiss, Kraków 2007 s. 130–133.
- Zacharska J., *Amazonki w powieści polskiej końca XIX i początku XX wieku*, w: *Dworki, pejzaże, konie*, red. K. Stępnik, Lublin 2002.
- Zacharska J., *Kresowa służba bohaterki Marii Rodziewiczówny*, w: *Kresowianki. Krąg pisarek heroicznych*, red. K. Stępnik, M. Gabryś, Lublin 2006.
- Życka L., Niedziałkowska-Dobaczewska M., *Emma Jeleńska-Dmochowska. Strażniczka kresowa*, Kraków 1932.

Anna Nosek

University of Białystok

THE PICTURE OF THE FAMILY IN EMMA JELEŃSKA-DMOCHOWSKA'S NOVELS FOR GIRLS

Summary

The author of the article analyzes various family issues in the works of Emma Jeleńska-Dmochowska, especially in the two novels for girls: *Panienka (The Young Lady)* and *Dwór w Haliniszkach (The Manor House in Haliniszki)*. The reconstruction of the image of the family in these novels enables us to consider the family values and parental roles in the literary, cultural and customary contexts of the 19th and 20th centuries. The author of the article notices intertextual connections be-

tween these two texts and other novels for girls from the same literary period, as well as the inspirations with the views and works of Eliza Orzeszkowa, and to a lesser extent, the works of Maria Rodziewiczówna. The author also points out the relationship between the family issues in the works of Jeleńska-Dmochowska and the patriotic issue of the decline of the Polish landed gentry after the January Uprising and the issue of the emancipation of women.

Keywords: Emma Jeleńska-Dmochowska, family, novels for girls, *Panienka* (*The Young Lady*) and *Dwór w Haliniskach* (*The Manor House in Haliniszki*).